

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ПАРАМЕТРИЗАЦІЯ СИНСЕМАНТИЧНИХ ДІЕСЛІВ У МОВОТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

У час зростання національної самосвідомості, підвищення зацікавленості етнічною історією, витоками традиційної культури, загалом – періоду українського відродження, посилюється інтерес до поглибленого вивчення мови українських письменників-класиків. Мовотворчість Михайла Коцюбинського, що перебуває в органічній залежності від безпосередніх життєвих вражень, масштабної і багатогранної життєвої позиції письменника, – яскраве явище у мові української художньої літератури.

Багатоаспектні і різносторонні лінгвістичні дослідження творчості М. Коцюбинського. Значну роботу щодо вивчення всього комплексу лінгвістичних одиниць у художньому мовленні письменника здійснив І. К. Білодід в дослідженні «Мова творів Коцюбинського». Аналізуючи лінгвістичну систему письменника, видатний мовознавець відзначав: «Мова художніх творів М. Коцюбинського є вершиною в розвитку словесно-зображальних засобів української художньої прози дожовтневого періоду... Грунтуючись на широкій загальнонаціональній основі мови народу, творчо використовуючи літературні традиції, навчаючись у великих майстрів слова – класиків російської, української і західноєвропейської літератури і синтезуючи ці компоненти своїм творчим генієм, М. Коцюбинський створив великі цінності, що цілком відповідають тим передовим суспільним ідеям, яким служив письменник, підсилюючи семантичну глибину і багатогранність, естетичну силу і музикальність української мови» [1, с. 214].

В арсеналі мовно-виражальних засобів реалізації авторського задуму чільне місце посідають синсемантичні дієслова як центри семантико-структурного розгортання речення. Вони значною мірою виявляють мовну індивідуальність, естетичне кредо письменника й дають змогу через мову глибше осмислити творчу особистість автора. Мета нашого дослідження –

з'ясувати структурно-семантичні особливості синсемантичних дієслів у мовотворчості Михайла Коцюбинського. Дослідження текстоутворювальної функції синсемантичних дієслів певною мірою сприятиме розкриттю своєрідності авторської манери письма, особливостей стилю письменника.

Синсемантичні дієслова на основі підрядних прислівних зв'язків формують семантичні єдності для забезпечення повної, завершеної реалізації дієслівних значень за допомогою підпорядкованих слів. Наявність лексичних одиниць, що заповнюють залежні позиції, сприяє утворенню формально-граматичного поширеного речення з обов'язковими поширювачами, напр.: *Я тут **почуваю** себе багатим, хоч нічого не маю* («Intermezzo», с. 327)¹; *Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене – **створю** твою подобу, **даю** наймення їй «ідеал» і ховаю у серці* («Intermezzo», с. 326); *Свіжими ранками я перший **будив** сонну ще воду криниці* («Intermezzo», с. 327); ***Перескочив** окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов **опинився** на стежці* («Коні не винні», с. 576). Відсутність таких компонентів зумовлює незавершену структуру речення, втрачається зміст висловлювання взагалі, пор.: *Я тут **почуваю** (кого?)... (яким?)..., хоч **не маю** (чого?) ... ; Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене – **створю** (що?)... , **даю** (кому?)... (що?)... і ховаю у серці; Свіжими ранками я перший **будив** (що?) ... ; **Перескочив** (що?)... , скупавшись у материнці і полинях, і знов **опинився** (де?)... .* Як видно, синсемантичні дієслова своїм валентно-прогнозувальним потенціалом зумовлюють розгортання семантичного змісту, що передбачає утворення, як мінімум, двокомпонентних, а то й трикомпонентних за структурою семантичних єдностей.

М. Коцюбинський послуговується різноманітними в морфологічному оформленні конструкціями з синсемантичними дієсловами та залежними словами для художнього відтворення предметів, явищ, які в матеріальному світі перебувають у тісних і водночас складних комбінаціях, вступаючи в

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Коцюбинський М. Вибрані твори / Михайло Коцюбинський. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1957. – 610 с.

найрізноманітніші відношення, що вимагають для свого мовного втілення різноструктурних утворень. Саме різноманітністю об'єктивної дійсності пояснюється варіативність структури семантичних єдностей, утворених синсемантичними дієсловами.

Спостереження над мовою творів М. Коцюбинського уможливило висновок про домінування форм знахідного відмінка в ролі обов'язкових поширювачів синсемантичних дієслів, які, зі свого боку, детермінують своє розгортання, предикативну номінацію, зумовлюючи такі прислівні поширювачі. Форма знахідного відмінка як залежний компонент семантичної єдності є найбільш поширеною і властива синсемантичним дієсловам різних лексико-семантичних груп (фізичного й емоційного впливу на об'єкт, інтелектуальної діяльності, чуттєвого сприйняття, активної моторної дії у просторі тощо), наприклад: ***Повідчиняти** вікна! **Провітриць** оселю! **Викинуть** разом із сміттям і тих, що сміять* («Intermezzo», с. 320); *Тоді як на своїй [дорозі] я скрізь і завжди **спрічаю** людину* («Intermezzo», с. 318); *Тоді я раптом **почув** велику тишу* («Intermezzo», с. 321); *Мене **втомили** люди* («Intermezzo», с. 320); ***Розплющую** очі і раптом **бачу** у вікнах глибоке небо і віти берези* («Intermezzo», с. 322); ***Погашу** лампу і сам потону у чорній пільмі* («Intermezzo», с. 321); *Але вона здержалась, **закопилила** губу, гордо **підняла** голову і **минула** його, немов не бачила навіть* («Тіні забутих предків», с. 548).

Мовленнєва реалізація предмета як об'єкта пошуку здійснюється поєднанням синсемантичного дієслова з відмінковою формою родового відмінка, напр.: *А я там ходжу і **шукаю** спокою* («Intermezzo», с. 323); *Чи не пора **варити** кулешу на сніданок для вівчарів?* («Тіні забутих предків», с. 530). Іменник у родовому відмінку є обов'язковим у заперечних конструкціях з перехідними синсемантичними дієсловами: *Ніколи перше **не** почував я так ясно зв'язку з землею, як тут* («Intermezzo», с. 326), а також у випадках вказівки на частину від цілого: *Ти можеш, найбільше, **видерти** шматок мого тіла або **вточити** крові з моєї литки...* («Intermezzo», с. 322).

Семантичну неповноту дієслів зі значенням сприяння / несприяння компенсує об'єкт у давальному відмінку, що співвідноситься з предметом, до якого звернено стан, почуття: *Признаюсь – **зздрю** планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі* («Intermezzo», с. 318); *Воно мені **заважас*** («Intermezzo», с. 321).

З-поміж розгалуженого діапазону лексико-семантичних груп синсемантичних дієслів, що обов'язково поєднуються з іменниковою словоформою в орудному відмінку, у творах М. Коцюбинського найбільше представлені дієслова зі значенням надавання руху об'єктові: *Хитаєш **головою!** Не віриш в безглуздя?* («Intermezzo», с. 321); *Вони замкнуться за мною, і надаремне **кляцати** буде кістками залізна рука?* («Intermezzo», с. 320); ***Тріпала** крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба* («Intermezzo», с. 328); *І наче на злість старині він на танцях **вимахував** дівкою так, що аж постолі розсідались* («Тіні забутих предків», с. 521); *Не раз Іван **метав** сокирою в неї, **жбурляв** вилами та проганяв* («Тіні забутих предків», с. 542); *Вівчарки вертають назад, скалять до Івана зуби та **махують** хвостами* («Тіні забутих предків», с. 543).

У межах обов'язкової сполучуваності існують різноманітні складні співвідношення префіксованої структури дієслова і форми поширювача в побудові семантичних єдностей. Найчастіше прийменник дублює префікс (спостерігаємо дію закону сингармонії), напр.: *Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти **влазиш** всередину **в** мене* («Intermezzo», с. 318); *Уявляється раптом зелений двір – він вже поглинув мою кімнату, – я **зіскакую** з ліжка і **гукаю** в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!..»* («Intermezzo», с. 322); *Теплий Юрій **одбира** од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею* («Тіні забутих предків», с. 548); *Раптом **до** вуха **долітав** давно жданий поклик трембіти* («Тіні забутих предків», с. 528); *Вівчарі скидали з себе одягу та **трусили** над ними воші* («Тіні забутих предків», с. 531); *Перелізли вориння, що **одділяло** царинку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок* («Тіні забутих предків», с. 549).

Яскравим зразком осмисленого, цілком вмотивованого, ефективного з зображального і художнього погляду є використання письменником трикомпонентних семантичних єдностей, утворених синсемантичними дієсловами, у тканині художніх творів, напр.: *Були так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку **спускали** сум свій в Черемош* («Тіні забутих предків», с. 509) – спускати що? куди?; *Маріччина пісня **оповідала** всім добре знайому подію, ще свіжу* («Тіні забутих предків», с. 519) – оповідати що? кому?; *Гори **мінjali** своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи* («Тіні забутих предків», с. 524) – міняти що? на що?; *Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона **накриває** її рухомим рябим кожухом* («Тіні забутих предків», с. 529) – накривати що? чим?; *Вітер **набива** мені вуха шматками згуків, покошланим шумом* («Intermezzo», с. 323) – набивати що? чим?; *Тим часом **мені рекомендують** Паву, поважну матрону, і її другого сина* («Intermezzo», с. 323) – рекомендувати кому? кого?; *Молода сила **тремтить** і **пориває** з кожної жилки стебла; **клекотить** в соках надія й те велике жадання, що звати його – плодючість* («Intermezzo», с... 325) – звати кого? як?; *Всю її [землю], велику, розкішну, створену вже, – **всю я вміщаю в собі*** («Intermezzo», с. 326) – вміщати що? в чому?

Семантичні єдності досягають своєї найбільшої синтаксичної «спаяності» (здатності утворювати один синтаксичний компонент аналітичної будови) в сполученнях, що мають інформативно недостатні дієслова в ролі головних. Інформативно недостатні дієслова виконують певне смислове і стилістичне навантаження, забезпечуючи тим самим експресивність у змалюванні персонажів, подій, явищ, ситуацій тощо, і утворюють у тексті граматикалізовані семантичні єдності, напр.: *Хто дасть мені **втіху** бути самотнім?* («Intermezzo», с. 320); *Фактично **стаєш** невільником цього многоголового звіра* («Intermezzo», с. 318); *Я **не хочу** про вас думати* («Intermezzo», с. 321); *Так добре було б **стати** «нічим» – безгласим, непорушним спокоєм* («Intermezzo», с. 321); *Вона і перше **любила** пишно вбиратись* («Тіні забутих предків», с. 541); ***Умів** знаходити помічне зілля –*

одален, матриган і підойму («Тіні забутих предків», с. 508); *Марічка і сама вміла складати пісні* («Тіні забутих предків», с. 512).

Михайло Коцюбинський завжди прагнув оперувати легкими щодо побудови та сприймання читачем фразами. Цьому сприяють однорідні члени, які, з одного боку, збільшують смислову вагу самого дієслова і його значимість для речення, а з іншого – надають реченню ритмічності та легкості у сприйманні. Синсемантичні дієслова є частотними в організації речень дієслівної будови, де вони виступають структурними центрами нагромадження однорідних понять, які нанизуються одне на одного в лінійній послідовності. Письменник використовує однорідні обов'язкові поширювачі синсемантичних дієслів – залежні компоненти семантичних єдностей, які служать засобом рельєфного відтворення думок, розрахованих на широкі асоціації з інтелектуальною чи естетичною підосною, пор.: *Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач* («Intermezzo», с. 318); *Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі* («Intermezzo», с. 323); *Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене ... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце ...* («Intermezzo», с. 318); *Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки* («Тіні забутих предків», с. 550).

Специфіка побудови тексту М. Коцюбинським виявляється у наявності в його творах синтаксично однаково побудованих семантичних єдностей, але з різним інформаційним та граматичним наповненням. Такий прийом побудови семантичних єдностей употужнює зображальні можливості змалювання емоцій, думок людини як певної системи, де наступні чуття гостріші за попередні, напр.: *Як вона [ніч] ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню* («Intermezzo», с. 325); *Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавки і грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й*

засвіти друге на небі. Говори, говори... («Intermezzo», с. 330); *А згори сипле та й сипле... вигрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регін на дрібне сито* («Intermezzo», с. 328); *Заснував хату димком сигари, замерезжив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати* («Коні не винні», с. 586).

Неповторність мовно-стилістичного малюнка М. Коцюбинського створює абсолютизація синсемантичних дієслів, тобто їхня здатність уживатися без обов'язкових компонентів прислівної залежності. Так, наприклад, у реченнях *Ниви шумлять навколо і заважають* («Intermezzo», с. 327); *Чим більше ловиш, тим трудніше зловити* («Intermezzo», с. 328); *Почекай трошки* («Intermezzo», с. 323); *Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити* («Intermezzo», с. 322) дієслівні форми *заважають*, *ловиш*, *зловити*, *почекай*, *забути* вживаються як абсолютивні, хоч синтагматика цих дієслів виявляють їхні первинні синсемантичні властивості (*заважати кому?*, *ловити кого? що?*, *зловити кого? що?*, *почекати кого? чого?*, *забути кого? що? про кого? про що?*). За певних контекстуальних умов синсемантичні дієслова можуть набувати ознак автосемантизму. Наприклад: *А там ячмінь хилиться й тче ... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче* («Intermezzo», с. 324). *Тче* що? *серпанок*, отже, дієслово *тче* є синсемантичним і формує семантичну єдність *тче серпанок*. В останньому реченні *Все тче* дієслово *тче* моделює структуру односкладного означено-особового речення, виявляючи при цьому контекстуально зумовлений автосемантизм.

Майстерне використання різних граматичних засобів для розкриття сутності зображуваних подій, людських переживань свідчить про велике знання мови та виважене ставлення автора до добору мовних ресурсів у змалюванні картин дійсності. Цікавим, на наш погляд, видається різноструктурне вживання Коцюбинським дієслова *слухати*. Первинно це дієслово є синсемантичним, оскільки денотативно співвідноситься з дією, що передбачає спрямування на предмет, виражений іменником у знахідному

відмінку: *Ласкаво слухало небо простосердечну молитву* («Тіні забутих предків», с. 522). У поєднанні із заперечною часткою **не** дієслово *слухати* утворює семантичну єдність, залежним компонентом у якій виступає відмінкова форма родового відмінка: *Я вже більше нічого не годен слухати* («Intermezzo», с. 328). А у реченнях *Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри* («Intermezzo», с. 328), *Вночі прокидаюся, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим* («Intermezzo», с. 328) дієслово *слухати*, будучи дієсловом синсемантичної семантики, реалізує завершене значення у поєднанні з підрядними з'ясувальними реченнями, які доповнюють дієслівну семантику.

Отже, синсемантичні дієслова формують, у числі інших мовно-виражальних засобів, особливості ідіостилю автора. Різноманітні за структурою та лексико-семантичним наповненням компонентів семантичної єдності, утворені синсемантичними дієсловами, розширюють межі художнього опису, увиразнюють авторську оповідь, надаючи їй додаткових семантичних та стилістичних відтінків, засвідчують неперевершену майстерність автора у відтворенні барв життя і природи.

У ширшому плані аналіз семантичних єдностей сприятиме більш повному розкриттю творчого методу М. Коцюбинського, дасть змогу детально розглянути «смісловий каркас» семантичної структури мовної картини світу письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Мова творів Коцюбинського // Білодід І. К. Вибрані твори: В 3-х т. / АН СРСР, АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 214.
2. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
3. Савчук Т.В. Синсемантичні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики / Т. В. Савчук // Українська мова. – 2003. – № 1. – С. 51–60.